

A-moralen som människans uppror mot en förtryckande gudom;  
en teologisk läsning av Ravensbrück, Steve Sem Sandberg.

Insikten 2004

I boken "Beyond belief, Psychotherapy and Religion" (ed Hinshelwood, Karnaks förlag) har den engelske psykiatern Murray Cox liknat trialogen vid en tripod. En tripod är ett grekiskt fyrfat, ofta avbildad på antik keramik, som stod på tre fötter. I själva fyrfatet fanns den glödande kolen som skänkte värme och svagt ljus. De tre fötterna som bar upp fyrfatet symboliserade för Murray Cox: psykologin, litteraturvetenskapen (och egentligen all estetik), samt teologin.

Två ben är redan satta under vårt fyrfat denna Trialog i Växjö. Christian har givit oss litteraturvetenskapens aspekter av Steve Sem Sandbergs bok: orden och bilderna, Ulla har gjort den psykologiska analysen. Kvar står nu att gå in i de teologiska reflektionerna för att därmed fästa det tredje benet vid plats och därmed, tillsammans, skapa en bärande konstruktion för Trialogens värmande fyrfat.

Teologi är, för mig, ett förhållande till berättelser; myter, legender, historieskrivningar och dramer. Dogmer och trossatser är alla underordnade själva berättelsen. Bokstaven dödar, berättelsen gör levande.

Eftersom teologi är berättelser, så är också berättelsen redskapet för att förstå denna berättelse av Steve Sem Sandberg. Genom att föra den samman med det som redan är berättat får den mening för oss. Den blir igenkänd, men ändrar samtidigt något på allt det som förut varit berättat. Vi söker svaret på en berättelse genom att låta den möta det som redan är berättat. Teologi är en trialog i sig; en berättelse som strävar efter att möta andra berättelser.

Innan jag ger mig in i de stora världsreligionernas berättelser vill jag först återge en händelse från mitt eget liv. Den handlar om mötet med min första terapeut, och framför allt: min första terapeut. Jag har avverkat ett antal sådana sedan dess och alla har de tillfört mig så oändligt mycket. På något märkligt sätt har jag alltid haft lyckan att möta rätt terapeuter vid rätt tidpunkt i livet.

Min förste terapeut var kanske den som minst liknade någon av de andra. Om honom har jag två hågkomster.

- För det första var han besatt av en idé att jag hade en särpräglad svårighet att föra samman förnuft med känslor. Därför tillbringade vi flera sessioner med att med på alla fyra krypa omkring på golvet i terapirummet, han före och jag efter, med den gång som hästar har; höger framben lyft samtidigt som vänster bakben. Genom denna gång ansåg min terapeut att min vänstra hjärnhalva borde kunna stimuleras samtidigt som min högra och därmed bibringa mig en ökad harmoni beträffande känslor och förnuft.
- Den andra hågkomsten, och det är den jag tänker på i detta sammanhang, var hans ogenerade råd till mig, då jag vid ett tillfälle tog upp den besvärliga frågan kring betalning av terapin. Jag började få svårt att betala sessionerna och ville helst inte be min pappa om hjälp med detta. Till saken hörde att jag var en utpräglad ”präst-broiler”. Pappa hade sedan länge bestämt att jag skulle bli präst, och så fick det bli! Att våga säga emot hade jag aldrig kunnat förmå mig. Trots att jag helst ville bli ambulansförare. Det hade blivit som pappa velat. En stor del av terapin gick åt till att hantera denna inre konflikt. När jag nu funderade på att avbryta terapin på grund av brist på likvida medel utbrast min terapeut rättframt: - Äsch, låt din pappa betala din terapi. Det är ju hans fel att du sitter här! Ska inte han betala för det då?.

Någonstans insåg jag att han visserligen talade i eget intresse, men att det samtidigt låg något viktigt och rätt i det han sa. En tvättäkta freudian, vilket man inte kunde beskylla min terapeut för att vara, hade säkert uppmanat mig att ta ett extraknäck för att bekosta terapin och känna tillfredsställelsen av att inte vara någon skyldig i detta. Men det fanns något djupt insiktsfullt i detta, som jag är honom stort tack skyldig för:

- Om han nu ställt till det så här för dig, så låt honom betala för det! Sno åt dig det Du kan.

Ibland är det så att man behöver tulla lite på moraliteten för att uppnå något annat viktigt. Bekostandet av terapin blev en del i ett nödvändigt om än allt för senkommet uppror.

Den här händelsen har kommit för mig, när jag läst Steve Sem Sandbergs skildring av Milena Jesenská.

Det är en dubbel person jag möter i henne; å ena sidan fullständigt a-moralisk, o-moralisk, och samtidigt full av patos för den som förtrycks. Ständigt redo att lura sina vänner och tveklöst beredd att göra det som var det mest farligt i nazismens Europa: skydda oliktankande och i skrift värna det utsatta judiska folket. Hennes artikel om de judar som stängdes inne i gränsen mellan Österrike och Tjeckoslovakien; I ingenmansland, är trotsig, insiktsfull och fylld av medlidande. Hur låter sig den fullständigt hänsynslösa a-moraliska hållningen förenas med denna uppenbara risk hon tar för att skydda utsatta människor. Ur ett psykologiskt perspektiv ter det sig närmast oförklarligt. Men ur ett teologiskt berättarperspektiv finner man här något igenkännbart. I mytologin är detta tema välbekant. Berättelsen om Milena läser jag därmed som en litterär biografisk myt.

Den teologiska fråga jag möter i denna mytologiska berättelse är:

Auktoritet och uppror.

Milena växte upp med en tyrannisk fadersgestalt. Steve Sem-Sandbergs bild av Milena må vara hans egen; men han har ändå väl fångat den dubbelhet som präglar Milenas relation till fadern. Den bestod genom åren trots en despotisk fadersgestalt. Kanske är de bundna till varandra av moderns frånvaro. Inte desto mindre var fadern mycket grym mot henne.

I en uppsats om Milena Jesenská, som jag hittade på nätet, berättas det om hur fadern, då hon var fem år gammal, låste in henne i en tvättkorg och vara nära att ta livet av henne eftersom hon långsamt kvävdes där inne.

Ravensbrück fanns redan då hon kom dit: tvättkorgen, aborten, mentalsjukhuset; alla är de berättelser om kränkningar av integritet och frihet.

Milena, å andra sidan, är fullständigt a-moralisk, med pappans tillgångar, andra mäns längtan och vänner förtroende. Pappans konto och medicinskåp blir ständigt plundrat.

Om hennes beteende kan säkert ställas en och annan psykologisk och psykiatrisk diagnos.

- Är hon inte en borderlineperson!? Skulle vi kunna utropa triumferat och därmed trott oss ha fångat hennes väsen.

Men i teologins mytologiska värld finns det något igenkännbart i Milenas beteende: Ibland måste man stjäla, sno åt sig, för att överleva. A-moraliteten tycks kunna vara en väg till moraliteten. Och Gud tycks ibland äga en särskild kärlek för den som ständigt bryter alla regler.

Det är nödvändigt att göra uppror mot auktoriteten om man vill överleva.

De religiösa urkunderna tycks trots allt inte utkräva blind lydnad och moralisk högtstående hållning i alla väder. Tvärtom finns det en igenkännande sympati och empati för Milenas handlande. Jag skall strax återkomma till detta förhållande.

Men först vill jag stanna upp för auktoriteten: Faders-gestalten, läkaren. Mot slutet av romanen, när Milena är död, skriver lägerläkaren i Ravensbrück ett brev till kollegan professor Jesensk'y, Milenas far. En läkare skriver till en annan, en auktoritet till en annan, en fadersgestalt till en annan. En kondoleans mellan två gestalter som är medskyldiga till hennes död. Lägerläkarens hand vid Milenas dödsbädd tolkar jag som ett övergrepp, en pervesion.

I religionens värld är föräldragestalten: fadern och modern en ofta återkommande metafor för det gudomliga, för guden och gudarna. Så också i Bibeln. ”I fadrens och sonens och den heliga andens namn”, mäsas prosten Ruben med darrande stämma i min barndom.

Men föräldern är inte bara en symbol för trygghet och närhet. Jack Mills, som skrivit den Gudsbiografi som Jonas Gardell söker efterlikna, påpekar i ett kapitel att det är först i 2 Samuelsboken som Gud kallas för en far och liknas vid en pappa för människan.

Men det är också i just dessa berättelser som hela familjesystemet störtar samman. Föräldrar avundas sina barn, tävlar med dem, utnyttjar dem och förgör dem.

Så är det i bibelns berättelser; När Gud blir far för människan, visas också på fadersgestaltens alla negativa sidor. En far kan förgöra sin avkomma, likt Gud bestämmer sig för att förgöra sitt avfälliga folk i öknen. Det är när Gud börjar omtalas som en fader, som samme Gud kräver förintelse. Det hebreiska ordet chaeraem betyder just att förinta. Gud, fadern, krävde total förintelse av sina motståndare.

Detta tema går igen i många religiösa skrifter: en far och mor kan föda och ge liv, men också förgöra:

Jesus utbrister med retorisk förvåning:

- ”Inte ger väl en far sin son en sten, när han ber om ett bröd, och inte ger han väl en orm, när barnet ber om en fisk”.

Men det är just det som Milenas pappa ger när hon sitter fängslad i Ravensbrück; Då andra anhöriga skickar tröjor och varma kläder, så sänder Milenas fader henne en nationalistisk folkdräkt, totalt obrukbar och oduglig för förhållandena i koncentrationslägret. En far som ger sin dotter en sten när hon ber om ett bröd.

Då Gud gör entré som fadersgestalt i de bibliska berättelserna, då börjar man också skildra fäder som ambivalent förgörande. Så är det med alla metaforer man ger Gud; de öppnar upp och skapar en ökad insikt, men de problematiserar samtidigt i samma utsträckning. Om Gud har blivit en far eller mor, så har vi inte bara beskrivit något gott och kärleksfullt. Vi måste också ta ställning till det som är förgörande, svekfullt och destruktivt i dessa roller. Finns också det hos Gud?

I de bibliska berättelserna finns därför en ofta förbisedd sanning: Man måste kunna göra uppror mot auktoriteten. Milenas destruktiva liv ser jag som ett sådant uppror. Vi kan moralisera över det. Men det är ett sätt att överleva en förtryckande värld. Hon stjälar från fadern, för att överleva fadern.

Detta tema går igen i många religiösa berättelser och myter; världen över: Loke stal från asagudarna. Den grekiske Titanen Prometheus stjälar elden från gudarna och ger den till människorna. Han straffas med ett fruktansvärt "Ravensbrück", då han fjättras vid en klippa dit örnar kommer och ständigt hackar i hans lever. Eva bryter mot Gud i paradiset och äter av den förbjudna frukten; hon förlorar paradiset men vinner kunskapen. Jakob, i den Hebreiska bibeln, lurar skjortan av sin far Isak och morbror Laban men blir sedan en mäktig och betydelsefull person. Jons Gardell kallar Jakob för en fullständigt amoralisk person och förvånas samtidigt att det är denne notoriske bedragare som är berättelsens hjälte.

I alla världsreligioner finns den en gestalt som sätter sig upp mot gudarna och stjälar något för att därmed tillföra människan något värdefullt. I religionsfenomenologin kallas denna gestalt för en: Trixter. Någon som kan uppföra sig fullständigt amoraliskt för att överleva. En typisk borderlinepersonlighet som är berättelsens hjälte,

I teologins värld har vi blundat för dessa berättelser. De har inte riktigt gått ihop med en klassisk lutherdom av flit, gudsfruktan och sparsam strävan.

Men denna religiösa berättarsanning säger: man måste kunna göra uppror för att leva. Eller som studenterna i Paris 1968 uttryckte det med slagord på väggarna: "Att överleva är inte att leva".

Milenas far är en sårad människa. Romanen börjar med berättelsen om hur några tjeckiska män tågar mot österrikiska män och blir nedskjutna av polisen. Milenas pappa var en av dem,

en sårad nationalist som sedan liar sig med dem han inte kan rå på. Han underkastar sig och söker dotterns underkastelse. Men han får den inte. Milena hör till dem som kan göra uppror.

Martin Buber, den israeliske religionsfilosofen berättade i en av sina hassidiska legender om rabbinen, som i synagogan inför anblicken av sitt fattiga, förföljda och sargade folk utropade med blicken vänd mot himlen: - Gud, Du den högste, jag läser inte en bön till förrän Du hjälpt dessa människor.

Den som förmår göra uppror kan också ställa sig på människans sida mot auktoriteten.

I Ravensbrück möter Milena Martin Bubers första fru, som förevisat hennes namn mer än någon annan: Margrete Buber Neumann. Det är också där hon blir älskad och ihågkommen. Det onda finns i och utanför Ravensbrück. Det goda finns också i och utanför Ravensbrück. När Steve Sem Sandbergs berättelse når fram till Milenas tid i Ravensbrück förlorar den något av sin stringens. Skildringen av koncentrationslägret är likt många andra romaners berättarkonst. Fram till dess har Sem Sandberg berättat om myten Milena. Det är myten om ett uppror.

Alla världsreligioner; från indianerna i Nordamerika till Mesopotamiens floddelta i Irak, berättar om hur en person, en människa, stjälar från gudarna, guden, gör och uppträder amoralisk, lurar och bedrar, men som till slut visar vara någon som gör människorna gott. Milena Jesenská var en av dem. Steve Sem Sandberg har skapat sin myt om henne.

Vi behöver den, för att det är just sådana berättelser, myter, vi behöver om vi ska överleva fundamentalism, rasism, totalitära ideologier och förtryckande strukturer.

Jakob Carlander